

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПЕРШИЙ ІСТОРІОГРАФ КАТЕРИНОСЛАВА: АРХІЄПІСКОП ГАВРІІЛ (В. Ф. РОЗАНОВ) І ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ, ІСТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА САМОСВІДОМОСТІ МІСТА

Проаналізовано діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) як першого історіографа міста Катеринослава. Поданий аналіз розробленої арх. Гавриїлом (Розановим) концепції історії формування та розвитку Катеринослава, досліджений вплив культурно-інтелектуальних та історіографічних конструкцій архієпископа на формування місцевої історіографії, історичної культури та самосвідомості Катеринослава–Дніпропетровська.

Архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов) – одна зі знакових культуротворчих фігур на доволі сутінковому катеринославському культурному небосхилі останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Серед усіх катеринославських душпастирів першої половини XIX ст. арх. Гавриїл заслужено вважається найбільш діяльним посадовцем у галузі розбудови закладів культури і освіти, а рівним чином і щодо збереження історичної пам'яті та історичних пам'яток. З основних результатів діяльності Гавриїла (Розанова) звичайно виділяють будівництво кафедрального Спасо-Преображенського собору в місті Катеринославі, видання декількох праць з історії Катеринослава та регіону в межах імперського дискурсу *«Новоросійського краю»* [1; 2; 3], а також публікацію *«Устного воспоминания»* колишнього запорожця М. Л. Коржа [13] у власній текстовій обробці.

Життя та діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в цілому вже досліджені, починаючи з публікацій оглядових статей у російських енциклопедичних виданнях XIX – початку XX ст. й завершуючи розвідками сучасних дослідників, серед яких виділимо окремі статті та розділ у монографії О. І. Журби [4; 5; 6].

Разом з тим є підстави вважати, що діяльність архієпископа Гавриїла (Розанова) в Катеринославі та поза його межами має значні перспективи як об'єкт подальшого дослідження. Зокрема, слід вказати як на розширення фактологічної бази досліджень, так і на зростання їх теоретико-методологічного рівня. Історіографічні праці Гавриїла з історії Катеринослава та Новоросії ніколи не піддавалися детальному

аналізові на предмет їх джерельної бази, авторської концепції / концепцій, впливу історіографічних побудов арх. Гавриїла на історіографічний процес та еволюцію історичної свідомості мешканців Новоросійського краю – Півдня України. Інший перспективний вектор досліджень полягає в наступному: роль архієпископа Гавриїла (Розанова) та, зокрема, його історіографічної активності, у формуванні міського середовища ранньомодерного Катеринослава. Ці проблеми звичайно вивчаються з позицій доволі абстрактної *«розбудови міста»* як лінійного процесу (що є ознакою імперського культурного дискурсу), приховуючи спектр культурних конфліктів та протиріч всередині самої *«катеринославської культурної плити»* та взаємодії між цією *«плитою»* та всіма попередніми культур-колонізаційними артефактами в Дніпровському Надпоріжжі та Південній Україні.

Об'єктом статті є процес формування місцевої історіографії, історичної культури та самосвідомості Катеринослава-Дніпропетровська. Предмет – особистий внесок архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) у процес історіографічного осягнення історії Катеринослава та формування історичної свідомості його мешканців.

Автор має на меті подати попередній аналіз історіографічної діяльності арх. Гавриїла (Розанова) щодо історії міста Катеринослава та її впливу на формування міського середовища, зокрема, міської історіографії. Основними історіографічними джерелами при написанні даної статті слугували передусім опубліковані праці арх. Гавриїла (Розанова).

Інтерес до історії Катеринослава та його мешканців виявився вже в перші роки після заснування та утворення міста, однак до середини XIX ст. комплексного дослідження з історії міста не було створено.

Місто Катеринослав у працях архієпископа Гавриїла вперше в історіографії фігурує як самодостатній історіографічний об'єкт (*«Историческая записка...»* 1846 р.) та як складова більш широкої територіально-історичної конструкції у працях *«Очерк повествования о Новороссийском крае»* та *«Продолжение очерка о Новороссийском крае»*.

Початком історіографії історії міста слід вважати публікацію в Одесі в 1846 р. праці архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) *«Историческая записка о zaloжении в городе Екатеринославе соборнаго кафедральнаго Преображенскаго, ныне там существующего храма; и о начале самага города Екатеринослава»* [1], яка згодом увійшла у переробленому вигляді в *«Отрывок повествования...»* [2] (згодом виданий як *«Очерк повествования...»*) та *«Продолжение очерка о Новороссийском крае»* [3] того ж автора.

Архієпископ Гавриїл вперше спробував дослідити історію та розглянути причини виникнення та розвитку Катеринослава. Дослідник

подав основний фактологічний матеріал щодо процесу утворення міста в останній чверті XVIII ст., у першу чергу, щодо т. Зв. *«потьомкінських проектів»*, сформував власну концепцію розвитку міста, слідуючи тогочасній російській монархічній історіографічній традиції.

Аналіз праць та промов архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) засвідчує створення ним першої історіографічної концепції становлення та розвитку міста Катеринослава, яку можна назвати *«просвітницько-провіденціалістською»* або *«провіденціалістсько-монархічною»*. Катеринослав у працях архієпископа Гавриїла вперше маркується в історіографії як самодостатній міський організм – продукт просвітницької активності в дніпровських степах Російської імперії та еманация волі її монархів, зокрема, Катерини II та Миколая I.

Уважне вивчення творів архієпископа переконує нас у тому, що рівень рефлексії автора щодо досліджуваних питань був набагато вищий за аматорське краєзнавство. Мова текстів, підходи, джерельна база архієпископа Гавриїла засвідчують його ставлення до початкової історії міста як до наукової проблеми.

Дослідник робить спробу подивитися на історію міста з історіософського погляду: визначити причини і наслідки його заснування, рушійні сили розвитку і таким чином підійти до проникнення у сенс буття Катеринослава у контексті соціокультурних реалій на зламі двох історичних епох в житті Степової України. Рід занять автора, мабуть, спричинився до того, що катеринославський архієпископ Гавриїл (Розанов) схильний вбачати у появі цього міста перед Дніпровськими порогами швидше Божественне провидіння, ніж пояснювати це дією сукупності окремих чинників на раціоналістичній основі.

Не випадково головним *«об'єктом в об'єкті»* дослідження *«Исторической записки...»* обраний Преображенський собор – кафедральний храм та центральна споруда Катеринослава. Саме з праці Гавриїла бере початок міцна історіографічна традиція, яка ототожнює заснування Преображенського собору з заснуванням самого міста. Сама ця ідея, видимо, не є продуктом творчості Гавриїла. Уперше 1787 рік саме в якості дати заснування Катеринослава з'являється ще у проектах герба Катеринослава 1796 р. та у затвердженому Олександром I у 1811 р. першому гербі міста. Але Гавриїл, сприйнявши офіційний концепт, творчо доповнив і розвинув його, наповнив новим, історіософським та культурологічним змістом.

Заснування Преображенського собору імператрицею Катериною II та австрійським імператором Йосифом II – символізує початок життя нового міста, над яким воліє Божа благодать. Ця Божа благодать, на

думку Гавриїла, реалізовується в діях монархів – первенствующих осіб держави. Саме тому Катеринослав уже під час заснування опинився під Божественним покровительством.

Не випадково дуже значний обсяг *«Исторической записки...»* відведений опису періоду невизначеності та бурхливих дискусій щодо будівництва катеринославського кафедрального собору в 1800–1820-х рр. Припинення будівництва храму Преображення та розгублення щодо цього з боку державної та губернської влади – символізує занепад самого міста та його культурної місії як наслідок невиконання людьми своїх обов'язків перед Богом. Саме тому дослідник схильний пояснювати провінціалізацію Катеринослава – результат сукупності негативних тенденцій у розвитку міста протягом останнього десятиліття XVIII – початку XIX ст., – втратою уваги до міста з боку монархів, смертю августійших осіб та їх наближених – імператриці Катерини II та Г. О. Потьомкіна.

Відбудова собору (передусім у духовному, а не тільки в суто архітектурному сенсі) протягом 1830–1835 рр., і, до того ж, на місці первісного закладення його, на думку арх. Гавриїла, виправляє давню помилку, і в кінцевому підсумку, є справою набагато більш значущою, ніж просто будівництво однієї з головних міських споруд.

Відбудова, а точніше, справжнє будівництво Преображенського собору символізує, на думку арх. Гавриїла, принципово новий період у житті міста, надію на його подальше культурне та духовне оновлення. Збудований собор – значить відбудується, зросте і саме місто. Катеринослав знову повернув собі Божественне покровительство через милість російських монархів й знову ввійшов у лоно імперської культури. Саме тому автор звертається до діючого монарха Миколая I з вдячністю за продовження справи його царственої бабусі – Катерини II по влаштуванню й розбудові міста на Дніпрі й настійливо прохає далі не обходити місто монаршою ласкою.

З цього погляду цілком зрозумілі персональні зусилля арх. Гавриїла для відродження храму. Як відомо, арх. Гавриїл був одним із ініціаторів збудування собору на місці закладення 1787 р. імператрицею Катериною II та римським цісарем Йосифом II. Постановля головного храму на вершині головної міської височини теж виглядає обумовленим та логічним з точки зору домінування Божої благодаті над містом. (Принагідно зауважимо, що у другій половині XIX ст. За цією височиною закріпилася назва Соборна гора, яка вийшла з широкого вжитку тільки за радянських часів).

Отже, наявні такі компоненти історіографічно-історіософської схеми Гавриїла (Розанова) щодо історії Катеринослава:

1) причини утворення міста Катеринослава – як конкретно-історичні, так і поза діяннями конкретних людей;

2) сенс буття міста як осередку християнських чеснот та міської культури в її імперському колонізаційному варіанті доби Просвітництва;

3) Преображенський кафедральний собор як духовно-культурне уособлення та alter ego Катеринослава, його головний знаковий об'єкт та символ місії Катеринослава в культурній еволюції Новоросійського краю як синтезу імперської культури, ідей Просвітництва та православних християнських чеснот;

4) рушійні сили розвитку міста Катеринослава – еманация Божественного провидіння, яке реалізовується через діяння царствених осіб – російських монархів, а вже згодом – конкретних людей;

5) періодизація історії міста – вперше запропонована арх. Гавриїлом за тими ж критеріями – втручання в розвиток міста Божої волі та імперських монархів як інструментів цієї волі.

У цілому ж історіографічний концепт арх. Гавриїла з історії Катеринослава (заснований на синтезі православно-монархічної та провіденціалістсько-телеологічної компонент), представлений спочатку в *«Исторической записке...»* і згодом дещо розвинутий з фактологічного боку в *«Очерке повествования...»* та *«Продолжении очерка о Новороссийском крае»* – справив критичний вплив на наступні дослідження наявністю значного масиву фактичного матеріалу, але, передусім, чудовим поєднанням духовно-церковної проповіді та ідеологічного маніфесту самоствердження імперського міста на дніпровському сегменті східноєвропейського Степового Пограниччя.

Концептуальні положення, вироблені арх. Гавриїлом (Розановим), визначили ідеологічну спрямованість усіх наступних праць з історії міста, включаючи нарис Д. І. Яворницького, де суттєвих змін у трактовці подій кінця XVIII ст. (критичне протиставлення нового Катеринослава як *«Південної столиці»* Російської імперії всім населеним пунктам доімперських етапів колонізації Дніпровського Надпоріжжя) не простежується.

Цю тезу демонструє конкретний історіографічний приклад – порівняємо інформацію про одну й ту ж саму подію, представлену в працях арх. Гавриїла (В. Ф. Розанова) та Д. І. Яворницького.

Характеристика проекту кафедрального собору Катеринослава з *«Исторической записки»* арх. Гавриїла (В. Ф. Розанова) 1846 р.: *«Великая в женах Екатерина, России премудрая повелительница, когда восхотела создать град Екатеринослав... тогда заблагоразсудила в нем во первых соорудить Соборный Кафедральный Храм. Дей-*

ствительно план онаго с фасадом и предначертан был знаменитым иностранным архитектором Геруа, всеконечно по законодательной воле Государини Императрицы и по мыслям высокопарным генерал-фельдмаршала, светлейшаго князя Потемкина, бывшего тогда генерал-губернатором Новороссийским. Длина его полагалась 71 сажень с аршином, широта 21 сажень и 1 аршин. Из сего само собою явствует, что Святилище предназначалось обширнейшим в свете, с которым в пространстве, следовательно и в великолепии, могла бы равняться разве одна Церковь Святаго Петра в Риме» [1, с. 5-6].

Архієпископу Гавриїлу (Розанову) вторить і Д. І. Яворницький в *«Истории города Екатеринослава»*: *«А чтобы церковь св. Петра в Риме не сравнялась с Преображенским собором в Екатеринославе, князь Потемкин при закладке его сказал архитектору: «Прибавь один аршинчик!» И архитектор, как гласит местное предание, и прибавил. Видимо, о такой прибавке знал и архиепископ Гавриил, потому что у него написано: «71 саж. и 21 саж. с аршином» [14, с. 75].*

Однією з важливих проблем, що постає перед уважним дослідником історіографічних праць Гавриїла (Розанова), є проблема вірогідності його праць та співвідношення у них дослідницько-аналітичної, ідеологічно-проповідницької та міфологічної компонент. На жаль, ця тема практично обійдена увагою дослідників. Адже, незважаючи на хронологічну *«близькість»* дослідника відносно розглядуваних подій, йому не вдалося уникнути суттєвих фактичних помилок, наприклад, це стосується перебільшення обсягів т. Зв. *«потьомкінських проєктів»*, зокрема, щодо планів будівництва собору.

Практично весь історіографічний *«синопсис»* раннього Катеринослава, представлений арх. Гавриїлом на шпальтах його праць і згодом неодноразово некритично повторений багатьма наступними краєзнавцями і нечисленними фахівцями-істориками, не підтверджується комплексним аналізом джерельних матеріалів архівосховищ, зокрема, Санкт-Петербурга та Москви (див. доволі детальний аналіз ранньої історії Катеринослава в [7; 8]). Це, зокрема, стереотипні уявлення про Преображенський собор – аналог римського собору святого Петра з 12-ма престолами (натомість собор у Катеринославі мав у проєкті тільки 5 престолів та був аналогом іншої римської базиліки San Paolo fuori le mura), про 12 казенних фабрик (в указі Катерини II – тільки 8), про надмірні розміри Катеринослава від Старих до Нових Кайдаків, про університет на Монастирському острові та навіть про величезні запруды та водосховища у найближчих до міста ярах (натомість на усіх генеральних та натурних планах міста останньої чверті XVIII ст. немає нічого подібного). Одним із головних суперечливих стереотипних

тверджень, закладених у працях арх. Гавриїла, є те, що, як наслідок суттєвої глорифікації та ідеалізації потьомкінської програми будівництва Катеринослава, суттєво знижується рівень оцінювання реального розвитку міста в першій половині XIX ст., а підчас і зовсім демонізується, наділяється суто негативними рисами.

Праці Гавриїла засновані на залученні різних видів джерел, однак містять масу фактичних помилок, які без належного критичного аналізу повторилися в низці інших видань, а деякі з них і сьогодні є усталеними в історико-краєзнавчій літературі*. Джерельну базу досліджень Гавриїла Розанова склали переважно розповіді старожилів та документи місцевого походження, натомість тільки деконструкція історико-міфологічної картини на базі опрацювання архівних матеріалів зі сховищ Санкт-Петербурга та Москви дає можливість суттєво скорегувати уявлення про процес утворення міста Катеринослава наприкінці XVIII ст.

Нагадаємо фразу арх. Гавриїла, яка по кількості цитувань має право посісти перше місце серед усієї катеринославсько-дніпропетровської історіографії. *«Екатеринослав, надеявшийся сиять златом, обещавший сделаться древними Афинами, стать могучим Римом [...] возвратился в сосуд глиняный или в ту самую первобытную Половицу, на которой основался»* [3, с. 459].

Арх. Гавриїл не став вивчати детально та подавати в тексті відносини Катеринослава та попередніх поселень на теренах Надпоріжжя. Такі студії не входили у його бачення історичного тексту, присвяченого місту. Фактологічну картину поступового народження урбаністичного організму він заміняє, по суті, передусім доволі риторичною провіденціалістською картиною з упором на духовно-православний континуїтет. Протиставлення Катеринослава та попередніх поселень у працях арх. Гавриїла має не топографічний, й не демографічний, й навіть не тільки аграрно-урбаністичний, а культурно-цивілізаційний характер, виразний характер імперської презентації.

Особисто арх. Гавриїл мав, судячи з усього, струнку культурно-ідентичнісну систему (генетично споріднену з імперським просвітництвом), тому його текст формально позбавлений культурно-ідентичнісних протиріч. Але більш уважне студіювання його текстів свідчить, що на фактологічному рівні впадають в око чимало неузго-

* На наш погляд, «Историческая записка...» арх. Гавриїла 1846 р., незважаючи на републікацію 2000 р. [5], потребує републікації з обов'язковим у таких випадках розлогим науковим коментарем, передусім через те, що великий масив фактів із тексту арх. Гавриїла або не відповідають дійсності, або відповідають лише частково.

дженостей, за якими криються не незнання фактів, й небажання їх аналізувати, а дещо інше, більш складне. Праця арх. Гавриїла показово відкриває цілу традицію робіт, в яких виразно презентована власна авторська система бачення, авторський менталітет та власна ідентичність, але не зведені в єдину систему факти. Робіт, в яких закладена функція автопрезентації, культурної презентації або презентації державної лояльності (в даному випадку російської імперської) та як наслідок ілюстрації історією колонізації Надпоріжжя та, зокрема, Катеринослава власних авторських життєвих переконань та національних або культурних ідентичностей. Історія міста Катеринослава уже з початку XIX ст. практично не вивчалася як самоцінний об'єкт із спрямуванням дослідницької активності на встановлення фактологічної канви подій та їх вірогідності. Натомість, зважаючи на розміщення Катеринослава в інтенсивній культурконтактній зоні (частині східноєвропейського фронтиру), історія міста, ще не встигнувши сформуватись на рівні розрізнення фактів та міфів, одразу вписувалася в наперед задані культурно-інтелектуальні схеми та таким чином маркувалася у ментальній географії різних культурних епох. Ця тенденція уже з середини XIX ст. стала домінуючою в історіографії історії Катеринослава–Дніпропетровська. Пройшовши червоною лінією крізь добу позитивізму та радянського ідеологічного монізму, вона, на жаль, зберегла силу й до наших днів.

Архієпископ Гавриїл (Розанов) може з повним правом вважатися тим, хто в середині XIX ст. Здійснив перше «історіографічне винаходження/винайдення Катеринослава»*, реанімувавши, з запізненням на ціле півстоліття, ідейне коло фундатора міста князя Потьомкіна. Сам Г. О. Потьомкін залишив після себе декілька артефактів стосовно своєї урбаністичної програми («Начертание города Екатеринослава», вірші, ордери) [11], але, звісно, не ставив собі завдання давати розлоге «самовиправдання» та обґрунтування появи на історичній сцені міста Катеринослава (мабуть, для князя воно було самоочевидним).

Архієпископ Гавриїл (трохи запізно для самого міста) взявся за місію «культурного реаніматора» Катеринослава – «забутої південної столиці» й блискуче виконав цю місію. Арх. Гавриїл ні в якому разі не може вважатися «інтелектуальним винахідником» Катеринослава, адже місто було продуктом культурно-історичних реалій останньої чверті XVIII ст. Роль арх. Гавриїла полягає в тому, що він став інтелектуальним посередником між добою утворення Катеринослава

* Автор оперує поняттям західної традиції щодо ментальної географії та інтелектуальної історії – «intellectual invention», яке в українській мові поки не отримало сталою перекладу, подається як «винайдення» чи «винаходження».

на основі потьомкінської програми та реаліями розвитку міста в середині XIX ст., яку звичайно маркують як період *«сонному, дреманию подобный»*.

Стосовно історіографічної методології арх. Гавриїла (Розанова) слід зауважити, що у своєму інтелектуальному конструюванні образу раннього Катеринослава він пішов не шляхом *«критичної історії»*, а шляхом авторського синтезу історико-фактологічної канви з потужним міфологічним пластом, частково взятим з місцевої усної історії. Згідно з проведеним нами аналізом, щонайменше 50 % фактів або їх авторських інтерпретацій з праць Гавриїла (Розанова) стосовно історії формування Катеринослава повністю або частково не підтверджуються джерелами. Але найбільше дивує, що протягом XIX–XX ст. Весь історичний *«синопсис»* раннього Катеринослава, запозичений із праць Гавриїла (Розанова), ніколи не піддавався критичному системному дослідницькому аналізу, навіть з боку ідейних противників імперських історіографічних та культурно-інтелектуальних схем.

Перше *«інтелектуальне винаходження»* Катеринослава архієпископ Гавриїл Розанов, здійснив, звичайно, на основі синтезу імперської монархічної та просвітницької культурної традиції. Підспудно бачачи протиріччя Катеринослава як доволі штучної урбаністичної структури з його ж власним оточенням, арх. Гавриїл відтінив ці моменти та зробив головний акцент на духовних аспектах. Через півстоліття ці Гавриїлові інтерпретації, цей провіденціалізм, що тільки-но відчувається в його текстах, але не заслоняє картину, розвине в окрему конструкцію арх. Феодосій (Макаревський). У загальновідомій праці Феодосія проявилася вже на повну силу тенденція міфологізованої історії (побудови міфологічних картин замість аналізу) замість критичної аналітичної історії Катеринослава, причому яскраво виражений контекст *«церковної історії»*, який помітно реанімувався уже на початку XXI ст. Силичись прив'язати буття Катеринослава до навколишньої місцевості, Феодосій вдається до цікавого конструювання та інтерпретацій. Буття Катеринослава отримало в Феодосія *«остаточну»* легітимізацію як завершення процесу становлення осілої культурної традиції (зрозуміло що тільки у християнському православному варіанті) на території Дніпровського Надпоріжжя. Досі не підтверджений археологічно не візантійський монастир, що з'явився на шпальтах Феодосійової праці, настільки пречудово вписався в контекст, що зайняв у історіографічній традиції місце ледь не *«краєугольного каменя»* осілої культурної традиції в Надпоріжжі [10]. Вихід праці Феодосія у світ (1880) остаточно конституював тенденцію, закладену арх. Гавриїлом (Розановим), а саме – відмови від критичної аналітичної історії Катеринослава й

замість цього домінуванням культурно-духовно-церковної історії, з одночасним ствердженням культурної унікальності Катеринослава та, паралельно з цим, протягуванням у минуле своєрідних духовних «містків», здебільшого віртуальних, які мали б поєднати Катеринослав з місцевим «корінням» та забезпечити надійне функціонування цієї структури на місцевості.

Праці арх. Гавриїла (Розанова) чудово демонструють нам характерну особливість історіописання нових міст імперського Новоросійського краю (сучасного Півдня України) і, в широкому сенсі, всіх нових міст – продуктів імперського колонізаційного процесу. Історіограф процесу утворення міста, який не досить далеко відстоїть від самого процесу, стає не тільки літописцем, але, конструюючи свідомо чи підсвідомо певні історіографічні конструкції, може стати (залежно від дослідницьких, проповідницьких чи літературних якостей) впливовим чинником подальшого процесу міського розвитку. Зокрема, закладаючи, реконструюючи або актуалізуючи певні соціокультурні імперативи міського розвитку, базові елементи міської культури та, зокрема, історичної культури міст.

Саме тому не слід недооцінювати важливість праць історіографів перших десятиліть існування «імперських міст» (скажімо, щодо сучасної Південної України), які, здебільшого, вважають важливим етапом накопичення фактів, наслідком перших емпіричних та теоретичних узагальнень. Прихильники таких поглядів повністю забувають про те, що мережа нових міських поселень та модерна міська культура у Північному Причорномор'ї – Новоросії здебільшого формувалися за наперед визначеними культурними моделями/моделлю. Відтак історіописання перших десятиліть цих нових міст стало фактично камертоном процесів конструювання нової міської ідентичності. Історіографія цих міст створювалася передусім не шляхом накопичення фактів, їх аналізу, й на базі цього побудови певних теоретичних узагальнень, а кардинально відмінним шляхом – шляхом «інтелектуального конструювання», коли фактологія міського розвитку наперед інтегрувалася в певні ментальні та ідеологічні конструкції. Історіографічний аналіз цих продуктів міського літописання може стати чудовим інструментом вивчення ролі зовнішніх та внутрішніх факторів формування нового міського середовища та нової міської ідентичності. Скажімо, дослідження ступеня кореляції попередніх моделей формування міст з процесом їх подальшого формування. Зокрема, вимагає детального аналізу ступінь присутності та трансформації цих первісних ідей у структурі культурного середовища цих тільки-но сформованих урбаністичних об'єктів в кінці XVIII – середині XIX ст.

Постать архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова), взята в її особистісній активності щодо розбудови Катеринослава, може бути охарактеризована в трьох іпостасях: 1) діяч ранньої історії Катеринослава; 2) свідок ранньої історії міста та 3) *«описувач подій»*, тобто, перший міський історіограф. Усі грані діяльності героя цієї статті співіснували досить гармонійно, що, в принципі, й стало основним чинником ефективності його культуртрегерської діяльності в Катеринославі.

Історіографічна діяльність арх. Гавриїла (Розанова) також, як і його особистісна активність, мала три виміри:

1) Гавриїлу (Розанову) першому випало створити оригінальну концепцію історичного буття та призначення Катеринослава на провіденціалістсько-імперських засадах;

2) одночасно з цим Гавриїл (Розанов) першим вписав історію Катеринослава в загальноімперський та регіональний (новоросійський) культурний простір, створюючи, з одного боку, історіографію власне міста Катеринослава, а, з іншого боку, новоросійську регіональну історіографію у межах імперського культурного дискурсу;

3) розпочинаючи катеринославські історіографічні практики, арх. Гавриїл (Розанов) одразу ж задав своєрідну *«інтелектуальну планку»*. Він підняв дослідження історії міста Катеринослава практично на історіософський рівень, апелюючи або до божественного начала, або до імперського начала, яке він цілком відповідно культурним імперативам доби представляв вагомим інструментом божественної дії.

У цілому ж, з точки зору впливу на місцеве історіописання, архієпископ Гавриїл, без сумніву, може заслуговувати на визначення – *«отець катеринославської історіографії»*. В даному випадку *«отець»* означає наголос як на *«першопрохідництві»* арх. Гавриїла на ниві місцевої міської історії, так і твердження про те, що імперсько-провіденціалістська картина та практики конструювання минулого в оболонці *«духовно-церковної історії»*, задані арх. Гавриїлом для Катеринослава, фактично стали стрижневими, архетипічними для усієї катеринославсько-дніпропетровської історіографії. Дослідницька деконструкція традиціоналістського історико-міфологічного дискурсу історії міста є одним із найбільш нагальних завдань культурної трансформації цього пострадянського мегаполіса на Дніпрі.

Вплив постаті арх. Гавриїла на формування міської культури Катеринослава й, зокрема, його історичної культури та самосвідомості є не менш багатогранним, ніж здобутки у суто історіографічній царині. Причому слід відзначити, що культуротворча діяльність арх. Гавриїла сприяла надбанню не тільки інтелектуальної складової культурної традиції Катеринослава, а й примножувала й речову складову міської

культури нового міста. Мається на увазі не тільки збудування під керівництвом арх. Гавриїла Спасо-Преображенського собору – головної споруди Катеринослава на центральній міській височині у 1830–1835 рр. (цей акт, власне, завершив формування базових елементів міської структури та пришвидшив формування історичного центру міста), а й інші заходи архієпископа, зокрема, створення на Соборній площі історико-меморіального ансамблю з яскраво вираженим сакральним-символічним змістом. Ансамбль цей первісно склали два пам'ятники: «Екатерининская миля» – свідок подорожі Катерини II та церемонії заснування міста 9 травня 1787 р., відреставрована 1834 р., та пам'ятник-колона на честь імператриці Катерини II та заснування Катеринослава, встановлена 1835 р. Слід додати, що встановлення у 1846 р. у центрі Соборної площі пам'ятника Катерини II завершило першу фазу формування історико-меморіального ансамблю, започаткованого арх. Гавриїлом.

Таким чином, «символічне завоювання» нагірного міського простору в середині XIX ст., яке означало остаточне конститування первісно заданої духовно-символічної системи координат Катеринослава, сталося у великій мірі завдяки активності арх. Гавриїла (Розанова), причому активності цілком усвідомленої, яка, судячи з усього, спиралася на міцний культурно-ідентичнісний вектор.

Як бачимо, вплив постаті арх. Гавриїла (Розанова) на формування історичної культури міста Катеринослава теж виявився в кількох іпостасях:

1) через історіографічні практики, що мало результатом заснування писемної історичної традиції та моделювання історичної свідомості новоствореного міського середовища;

2) через участь у формуванні речових культурних об'єктів міського середовища Катеринослава, які уособлювали певний культурний дискурс (у даному разі імперський) та своєю наявністю вписували Катеринославу у регіональний (у новоросійському варіанті) та загальноімперський культурний простір.

Діяльність арх. Гавриїла (Розанова) найбільше прислужилася до остаточного виділення «катеринославської культурної плити» серед інших культурних субрегіональних пластів на теренах Дніпровського Надпоріжжя. Адже до середини XIX ст. Катеринослав був структурою «між чимось і чимось», без чіткого осягнення мети і завдань свого існування, а нашвидкуруч створене за просвітницькими кресленнями мультикультурне міське середовище – чимось дуже аморфним у культурному сенсі. Діяльність арх. Гавриїла заклала паростки історичної самосвідомості Катеринослава (звичайно, на імперському підґрунті, бо інакше й не могло бути в тогочасних умовах). Таким чином, у пер-

вісно задану форму «забутої південної столиці», приреченої на прозябання серед придніпровських степів, арх. Гавриїл словом душпастиря вдихнув відчуття нового змісту міського існування, нового осягнення міської місії, хай і в формі «*провінційної метрополії*» (про ці міські культурні архетипи див. [9; 12]). Не можна без урахування соціокультурного контексту доби критикувати арх. Гавриїла за надмірну глорифікацію дій імперської влади в Надпоріжжі та Степовій Україні, як і за те, що історична свідомість Катеринослава, модельована ним у своїх працях та проповідях, заснована саме на імперському провіденціалізмі та чіткому протиставленні нового міського культурного організму від усіх доімперських попередників (слобода Половиця та ін.).

Концепт міста Катеринослава як інтелектуальної конструкції в межах імперського дискурсу, розроблений арх. Гавриїлом (Розановим), виявився настільки привабливим з інтелектуального та ідентичнісного боку, що, розпочавши своє життя в середині XIX ст., вже більше ста п'ятдесяти років фактично є стрижневим елементом традиційної міської історіографії та засвідчує свою надзвичайну потужність навіть після втрати містом протекції імперської держави – патрона (Російська імперія – СРСР).

Архієпископ Гавриїл (Розанов) увійшов в історію як перший історіограф, ідеолог та, говорячи сучасною мовою, один із перших модераторів міської самосвідомості та культурної ідентичності Катеринослава. Слід указати на перспективні напрямки досліджень цього питання: 1) детальний текстуальний аналіз історіографічних праць арх. Гавриїла з історії Катеринослава; 2) проблема вірогідності текстів арх. Гавриїла, співставлення їх з усіма комплексами джерел щодо раннього Катеринослава; 3) аналіз джерельної бази текстів арх. Гавриїла; 4) співвідношення історичної, ідеологічної та міфологічної компонент у працях арх. Гавриїла; 5) діяльність арх. Гавриїла як одного з фундаторів культурної міфології Катеринослава; 6) вплив діяльності арх. Гавриїла на історичну самосвідомість Катеринослава, включаючи історіографічний процес та трансформації масової історичної свідомості. Вміщений у даній статті попередній аналіз* різних сторін діяльності архієпископа, звісно, не вичерпує всю проблематику досліджень, а лише покликаний розкрити нові горизонти у цій царині на перетині культурології, історіографії, локальної та регіональної історії.

*Ця стаття, створена на основі фрагмента кандидатської дисертації М. Е. Кавуна «Походження та рання історія міста Катеринослава» (2003 р.), є частиною монографічного дослідження, присвяченого генезі, формуванню та еволюції культурної ідентичності, історичної культури та самосвідомості міста Катеринослава в кінці XVIII – на початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. [Гавриил (Розанов В. Ф.)]. Историческая записка о zaloжении в городе Екатеринославе соборнаго кафедральнаго Преображенскаго, ныне там существующаго храма; и о начале самаго города Екатеринослава / [Гавриил (В. Ф. Розанов)]. – О., 1846.
2. Гавриил (Розанов В. Ф.). Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославскаго, с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии, с 1751 по 1786 год / Гавриил (В. Ф. Розанов) // Записки Императорскаго Одесскаго Общества истории и древностей. – О., 1853. – Т. III. – С. 79–129. – Далі: ЗООИД.
3. Гавриил (Розанов В. Ф.). Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837 год / Гавриил (В. Ф. Розанов) // ЗООИД. – О., 1863. – Т. V. – С. 420–490.
4. Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні / О. І. Журба // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Редкол.: О. І. Журба (наук. ред.) та ін. – Д., 1997. – Вип. 1: На пошану проф. М. П. Ковальського. – С. 220–238.
5. Журба О. І. Перша історична та археографічна розвідка з історії міста Катеринослава / О. І. Журба // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 3-4 (7-8). – С. 211–229.
6. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Д., 2003.
7. Кавун М. Е. Заснування та становлення Катеринослава як губернського центру (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Е. Кавун // Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Бolečуха. – Д., 2006. – Розділ II. – С. 77–128.
8. Кавун М. Э. Долгий век Екатеринослава (конец XVIII – середина XIX века) / М. Э. Кавун // Днепрпетровск. Архитекторы / Н. П. Андрущенко, М. Э. Кавун, Н. А. Лопатюк и др.; под общ. ред. Н. Н. Кондель-Перминовой. – К.; Д., 2006. – С. 10–50.
9. Кавун Максим. Архетипы днепровского мегаполиса / Максим Кавун // Недвижимость в движении. – 2006. – 8 марта.
10. Кавун Максим. Генеза сакральной топографии Днепровского Надпорожья (чи існував на Монастирському острові монастир?) / Максим Кавун // Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2008 р.: Бібліогр. покажчик / Дніпропетр. обл. універс. наук. б-ка; упоряд. І. Голуб. – Д., 2007. – С. 223–235.
11. Кавун Максим. Григорій Потьомкін – будівничий міста Катеринослава / Максим Кавун // Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2009 р.: [бібліогр. покажчик] / Дніпропетр. обл. універс. наук. б-ка; упоряд. І. Голуб. – Д., 2008. – С. 172–184.
12. Ланда И. М. Провинциальная столица. Екатеринослав-Днепрпетровск / И. М. Ланда. – Минск, 2008.
13. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – О., 1842.

14. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – Д., 1989.

Надійшла до редколегії 09.10.2008 р.

УДК 37.046(477.63)''18''

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління НАДУ
при Президентові України*

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Проаналізовано розвиток початкової освіти на Катеринославщині у першій половині XIX ст., у тому числі вплив на розвиток шкільництва освітньої реформи 1803-1804 рр. та кселевської реформи, особливості організації початкової школи у військових поселеннях, німецьких колоніях та єврейських громадах. Особлива увага приділена аналізу становлення професійної освіти в губернії.

У першій половині XIX ст. В освітній політиці Російської імперії відбулися значні зміни, що позначилися на розвитку початкової та професійної освіти Катеринославської губернії. Цій проблемі присвячено ряд праць, серед яких слід виділити публікації дореволюційних авторів, зокрема, колишнього директора Катеринославської гімназії Я. Грахова та її вчителя С. Веребрюсова, які в контексті історії гімназії розкривають розвиток підвідомчих їй навчальних закладів губернії у першій половині XIX ст. [2], а також праці відомого дослідника нашого краю Я. Новицького [10] і Н. Лямцева [9]. Серед сучасних публікацій ці питання найбільш повно висвітлені у навчальному посібнику «Розвиток загальноосвітньої та професійної школи на Дніпропетровщині» [13].

Важливе значення для досліджуваної проблеми мають також праці А. Горелика, Г. Намдарова, В. Башкиної [1], В. Курило, В. Подова [5], Т. Липовської [6; 7] та «Нариси історії німців та менонитів Півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» [11] тощо. Разом з тим треба відзначити відсутність публікацій, в яких би дана проблема розглядалася комплексно. Метою даної статті саме є висвітлення розвитку початкової та професійної освіти нашого краю в першій половині XIX ст. на тлі загальнодержавної освітньої політики.